
SZEMLE

HORVÁTH MÁRTA

Morális érzelmek az irodalmi befogadásban

A kognitív poétika egyik általánosan elfogadott alapelve, hogy a fikcionális és valós kontextusban lejátszódó megismerési folyamatok kognitív háttere nem különbözik jelentősen egymástól, az ember ugyanazokat a pszichológiai képességeit használja a hétköznapi események megértése során, mint fikcionális narratívák befogadásakor. Ugyanakkor vannak olyan szegmensei az irodalmi szöveg és a mediális tartalmak befogadásának, melyek különbséget mutatnak a valós környezetben zajló megismerési folyamatokhoz képest. Ilyen a morális ítélet is, mely úgy tűnik, más folyamatokon keresztül valósul meg, mint a valós környezetben történő ítélezés. Empirikus kutatások eredményei ugyanis azt igazolják, hogy a kitalált történetek befogadásakor sokkal erőteljesebben befolyásolják erkölcsi ítéleteinket az érzelmek, mint az olyan valóságos esetek megítélésekor, amelyekben nem vagyunk személyesen érintettek. A jelen szemlében ennek a kérdéskörnek az utóbbi években keletkezett kognitív szemléletű irodalmát tekintem át, és egyrészt azzal foglalkozom, mi lehet az oka a fent említett eltérésnek, másrészt áttekintést nyújtok azokról az érzelmekről, melyek kitüntetett szerepet játszanak az erkölcsi ítélezés során.

AZ AFFEKTÍV HEURISZTIKÁK SZEREPE AZ IRODALMI BEFOGADÁSBAN

A kognitív pszichológiában nagyon sokáig az az elképzelés uralkodott, hogy morális ítéleteinket racionális úton hozzuk. A morális ítélet ebben a befogásban olyan gondolati művelet, mely kognitív erőfeszítést igényel, ellenőrzésünk alatt áll és működésének tudatában vagyunk. E korábbi elképzelés szerint erkölcsi ítéleteinket a másik ember viselkedésének mérlegelése után hozzuk a szocializáció során tanult normák alapján. Az 1980-as évek „érzelmi forradalma” azonban a morálpszichológiában is fordulatot hozott, és arra a felismerésre vezetett, hogy morális ítéleteink messze nem olyan tudatosak,

mint ahogy azt gondoltuk, és erkölcsi kérdésekben (is) gyakran döntünk ösztönösen, mindenféle megfontolás nélkül, elsősorban érzelmeinkre hallgatva. Így a kérdés aktuálisan úgy szól, hogy mennyi a tudatos és mennyi az intuitív elem erkölcsi ítéleteinkben, hogyan viszonyulnak ezek egymáshoz és milyen helyzetben melyik élvez elsőbbséget.

Mostanra széles körben elfogadottá vált az ún. kettős feldolgozás elmélete,¹ mely szerint morális ítéleteinket, ahogy kognitív működésünk jelentős részét, két rendszer együttes működése határozza meg. Az egyik rendszer gyors, erőfeszítés nélkül, automatikusan és tudattalanul működik, míg a másik lassú, erőfeszítést követelő, tudatos rendszer. Az elsőt jellemzően intuíciónak nevezzük, melynek a legtöbb esetben érzelmi színezete is van, a másodikat pedig racionális döntésnek. A kettős feldolgozás elmélete szerint morális ítéleteinkben mindkét rendszer szerepet játszik, és jellemzően az adott helyzet határozza meg, melyik rendszer válik dominánssá. Jól szemléltethető ez a kettősség a morálfilozófiában és -pszichológiában a sokak által elemzett két alapvető erkölcsi dilemma vonatkozásában. Az első, villamosdilemma esetében arról kell a tesztalanyoknak dönteni, hogy átállítsa-e a villamos sínnek váltóját, hogy megmentse az ott dolgozó öt munkás életét annak árán, hogy ezzel a másik sínen álló ember halálát okozza. Ezt a dilemmát a megkérdezettek jellemzően úgy értelmezik, hogy arról kell dönteniük, feláldozzanak-e egy életet öt másik érdekében. A válasz a legtöbb esetben konzekvencialista, azaz haszonelvű, és a megkérdezettek úgy gondolják, öt élet többet ér, mint egy, így erkölcsileg megengedhetőnek tartják a váltó átállítását. A másik sokat elemzett dilemma a híddilemma. Itt a megkérdezetteknek arról kell dönteni, lelöknének-e egy kövér embert a sínek felett átívelő hídról annak érdekében, hogy a villamos ne azon a vágányon haladjon tovább, ahol öt munkás dolgozik. Ebben a helyzetben a megkérdezettek többsége úgy ítéli meg, hogy a hídon álló ember feláldozása erkölcsileg elfogadhatatlan, és nem teszik mérlegre az öt életet az eggyel szemben, hanem ún. deontikus döntést hoznak, melynek egy norma, ebben az esetben a „Ne ölj” erkölcsi parancsa képezi az alapját.² A kettős feldolgozás elmélete szerint a villamosdilemma esetében azért vagyunk képesek megfontolt és hasznalapú döntést hozni, mert személyesen nem vagyunk

¹ Jesse J. PRINZ and Shaun NICHOLS, „Moral Emotions”, in *The Moral Psychology Handbook*, ed. John M. DORIS, 111–147 (Oxford: Oxford University Press, 2010).

² A morális dilemmákról lásd még: SZABÓ Judit, „Morális ítéletek fikcionális kontextusban: Morális dilemma Jórgosz Lánthimosz *Egy szent szarvas meggyilkolása* című filmjében”, in *Irodalmi elbeszélés és morális ítélet*, szerk. HORVÁTH Márta és SZABÓ Judit, 46–65 (Budapest: Ráció Kiadó, 2021).

érintettek a helyzetben. Ha azonban, mint például a híddilemma esetében, a személyes érintettség gondolata is fennáll, mert az elképzelés szerint például testi kapcsolatba kerülünk egy másik emberrel, sokkal inkább érzelmi alapú döntést hozunk.³ Az érzelmi heurisztikák ugyanis kifejezetten érzékenyek a lokális és jelen idejű körülményekre és az azokban bekövetkező kisebb változásokra, míg érzéketlenek a térben vagy időben távoli körülményekre és nagyobb változásokra.⁴ Ha például azt halljuk, hogy több száz ember meghalt egy másik kontinensen egy földrengés miatt, akkor ugyan megrendülhetünk, mert felfogjuk, hogy hatalmas katasztrófa történt, ugyanakkor érzelmileg sokkal erősebben érint minket egy, a szemünk előtt bekövetkező baleset, melyben egy ember veszti el életét.

Az elbeszélő szövegeknek, különösen a hosszabb terjedelmű elbeszéléseknek és regényeknek éppen az a sajátjuk, hogy az elbeszélés világát részletekben gazdagon ábrázolják, mintha egy térben és időben közel lévő megfigyelő szemlélné az eseményeket. Nemcsak a cselekmény szempontjából fontos körülmények, hanem plasztikusan kidolgozott helyszínek is megjelennek, hogy megteremtsék a valóságosság hatását, és az olvasó úgy érzékelje, mintha a szereplő egy általa jól megfigyelhető helyzetben cselekedne. Az elbeszélő szöveg emellett arra is képes, hogy a szereplő gondolatait, érzelmeit, motivációit mélyrehatóan bemutassa, és minden, a cselekvés pszichológiai hátterét képező részletet az olvasó elé tárjon. Mindez lehetővé teszi, hogy az olvasó érzelmi viszonyt alakítson ki az ábrázolt szereplővel, amely kedvez az affektív heurisztikáknak és meghatározza az erkölcsi ítélet természetét.⁵

Az irodalmi és valós környezetben megvalósuló morális ítélkezésnek ezzel a különbségével foglalkozik Margrethe Bruun Vaage evolúciós és kognitív pszichológiai szempontból.⁶ Az irodalmi befogadásban megfigyelhető érzelmi dominanciát arra vezeti vissza, hogy az ember igazságosságra irányuló igényeit csak részben elégíti ki a racionális szabályozáson nyugvó tár-

³ Joshua D. GREENE, „The Cognitive Neuroscience of Moral Judgment”, in *The Cognitive Neurosciences*, ed. Michael S. GAZZANIGA, 987–999 (Cambridge–Massachusetts–London, England: MIT Press, 2009).

⁴ Paul SLOVIC, „The Affect Heuristic”, in *Heuristics and biases: The Psychology of Intuitive Judgment*, eds. Thomas GILOVITCH, Dale GRIFFIN and Daniel KAHNEMAN, 352–372 (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

⁵ A narratívákkal kapcsolatos érzelmi bevonódás kognitív poétikai és evolúciós pszichológiai elméleteiről egy korábbi szemle nyújt áttekintést, lásd SZABÓ Judit, „Narráció és érzelmelek: Válogatás az utóbbi évek elméleti terméséből”, *Helikon* 59 (2013): 247–256.

⁶ Margrethe BRUUN VAAGE, „On the Repulsive Rapist and the Difference between Morality in Fiction and Real Life”, in *The Oxford Handbook of Cognitive Literary Studies*, ed. Lisa ZUNSHINE, 421–439 (Oxford: Oxford University Press, 2015).

sadalmi igazságszolgáltatás. Azokat a gaztetteket ugyanis, melyek az emberi természet alappillérei ellen irányulnak, mint például a testi vagy lelki integritás ellen, nem pusztán a józan belátás alapján ítéljük el, mert ezek a racionális feldolgozásnál ősbibb rendszert, az érzelmekeket mozgósítják. Bruun Vaage szerint ezzel magyarázható, hogy a fikció és valóság közötti aszimmetriának az egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása a nemi erőszak eltérő megítélése. Míg a valós életben a nemi erőszakot kisebb erkölcsi vétekeknek találjuk, mint a gyilkosságot, mivel racionális elvek alapján egy élet kioltása a legnagyobb bűn, addig fikcionális környezetben jellemzően kevésbé tudjuk elfogadni, ha a főhős erőszaktevő, mintha gyilkos lenne. Például a gengszter- vagy maffiafilmekben, melyek főszereplői egyöntetűen morálisan elítélendő emberek, a nemi erőszak lehet az a cselekményelem, mely döntő a szereplők jó–gonosz tengelyén történő elhelyezését illetően. A nemi erőszaktevővel szembeállítva ugyanis az egyéb gonosztettek elkövetői, bár lehetnek gyilkosok, rablók, elfogadható szereplőkké válhatnak, akikkel akár azonosulni is tudunk. Az erőszaktevő ezzel szemben mindig mély ellenszenvet ébreszt, az érzelmi felháborodás pedig a bosszút, akár még a bűnös meggyilkolását is legitimálja.

Empirikus kutatások is igazolják, hogy a fikcionális narratívába való bevonódás támogatja az érzelmi rendszer mozgósítását. Mary B. Oliver és Arthur A. Raney kutatásai szerint ugyanis az olvasók és nézők többségét hedonista élvezet motiválja, szórakozás céljából olvas fikciót, és csak másodlagos célként jelenik meg számukra a racionális megismerés és értékelés utáni vágy. Ez utóbbi ugyanis jelentős kognitív megterheléssel jár, amit ebben a helyzetben a befogadók többsége nem olyan szívesen választ.⁷ Raney médiapszichológiai vizsgálata egyúttal azt is megállapítja, hogy az élvezetet keresők az érzelmekek közül is inkább a filogenetikusan korábbi, nem morális természetű érzelmekeket, például a félelmet keresik, és jellemzően kerülnek a későbbi keletű, összetettebb morális érzelmekeket.⁸

⁷ Mary Beth OLIVER and Arthur A. RANEY, *Development of Hedonic and Eudaimonic Measures of Entertainment Motivations: The Role of Affective and Cognitive Gratifications*, 58th Annual International Communication Association Conference, Montreal, Canada, 2008.

⁸ Lásd Arthur A. Raney jelen kötetben olvasható tanulmányát.

MORÁLIS ÉRZELMEK

Az a pszichológiai felvetés, hogy léteznek morálisnak tekinthető érzelmek, szisztematikusan magyarázattal alátámasztva csak a 2000-es években fogalmazódott meg.⁹ A megkülönböztetés Jonathan Haidt nevéhez fűződik, aki azokat az érzelmeket tartja morális jellegűnek, melyek egy csoport egészének a jólétéhez vagy egy harmadik – nem cselekvő és nem ítélező – személynek az érdekeihez kapcsolódnak. Ilyen érzelmek például a büntudat, amely egy embertársunk megbántásakor ébredhet fel bennünk. Az érzelmek jelentős része ugyanis jellemzően az én érdekeihez kötődik és az egyén túlélési esélyeinek növelésére szolgál. Mindazonáltal az érzelmi apparátus másik jelentős része olyan társas jellegű eseményekre adott válasz, mely nem hozható közvetlen összefüggésbe az egyénnel.

Haidt a morális érzelmeket két nagy csoportra osztja, és megkülönbözteti a másokra vonatkozó és az önmagunkra vonatkozó morális érzelmeket. A másokra vonatkozó morális érzelmek esetében a másik ember viselkedését ítéljük meg erkölcsi értelemben, ilyen érzelmek a megvetés, a harag és az undor.¹⁰ Az önmagunkra vonatkozó érzelmek csoportja a saját viselkedésünk által kiváltott morális érzelmeket foglalja magában, ezek közé tartozik a szégyen, a zavar és a büntudat. Ez a felosztás köszön vissza William Flesch elméletében is,¹¹ hiszen ebben a koncepcióban is a másik viselkedésének értékelő megfigyelése során felébredő megvetés, harag és undor motiválja a költői igazságosságot. Blakey Vermeule tanulmányában erre az összefüggésre mutat rá, és a Flesch-féle elmélet érzelmi vonatkozásainak kidomborításával azt világítja meg, hogy egy történet végső soron nem a szövegben kifejtett kauzális viszonyok által nyeri el értelmét az olvasó számára, hanem az érzelmi heurisztikák aktiválása által. Ezek ugyanis olyan elvárásokat ébresztenek a befogadóban, melyek beteljesülése vagy elmaradása egy bizonyos végkifejletet eredményez. Egy cselekménysor lezárása az érzelmek feszültségteljes fokozása után általában megkönnyebbülést vált ki, és az „érzelmi kadenciát” nyugvópontra juttat-

⁹ Jonathan HAIDT, „The Moral Emotions”, in *Handbook of Affective Sciences*, eds. Richard J. DAVIDSON, Klaus R. SHERER and H. Hill GOLDSMITH, 852–870 (Oxford: Oxford University Press, 2003).

¹⁰ Haidt e két nagy csoport mellett beszél még a morális érzelmek két kisebb csoportjáról is: a mások szenvedésére vonatkozó érzelmekről, mely első sorban a sajnálatot (*compassion* vagy *sympathy*) foglalja magában, valamint a másokat méltató érzelmek csoportjától, amelyek közé a hála és a tisztelet tartozik. Uo., 855.

¹¹ William FLESCHE, *Comeuppance: Costly Signaling, Altruistic Punishment, and Other Biological Components of Fiction* (Cambridge–London: Harvard University Press, 2007).

ja. Vermeule szerint a narratívák által aktivált érzelmek Flesch elméletével összhangban jellemzően morális érzelmek, hiszen a befogadó legerőteljesebb érzelmei az igazságtalanság és bántalmazás, valamint a gonosz megbüntetésének látványához kötődnek.¹²

A kognitív megközelítést preferáló szakirodalom elsősorban a haraggal mint a büntetést motiváló olvasói érzellemmel és az ehhez kapcsolódó bosszúvágygal foglalkozott, amit a jelen kötet bevezető tanulmánya röviden tárgyal. A szégyen és büntudat ebben a tekintetben periférikus téma maradt, elsősorban annak köszönhetően, hogy kevésbé azonosíthatók olvasói érzelmeiként. Így az egyébként meglehetősen tekintélyes szakirodalom alapvetően a szereplőkhöz kötődő, ábrázolt érzelmeiként tekint ezekre, és részben a szereplők pszichológiai, valamint a kontextus szociokulturális feltérképezésének, továbbá a társadalmat szabályozó normák és erkölcsi szabályok feltárásának, illetve esetenként a női diskurzus formálásának eszközét látja bennük.¹³ Holott a szégyen és a vele rokonságban álló kínosság ábrázolásának jelentős érzelmi hatása lehet a befogadóra is. Mára már közismertté vált a *szekunder szégyen* fogalma, amely arra az érzésre utal, amit egy másik ember nyilvános megszégyenülésének, kellemetlen, a társas szabályokat sértő viselkedésének látványa okozhat. Ez a mechanizmus irodalmi narratívák olvasásakor is működhet és alakíthatja az esztétikai élményt. A szégyen ugyanis azok közé az érzelmek közé tartozik, amelyek rendelkeznek egyfajta „fertőző” potenciállal, ahogy Sibylle Blaimer utal rá.¹⁴ Az ilyen típusú érzelmek a reflexekhez hasonlóan működnek, és az olvasót automatikus, ösztönszerűen kiváltódó affektív válaszra készítetik. Egyúttal érdekeltté teszik a cselekmény további menetének alakulásában, mivel a szégyenben való fájdalmas részesülés a szégyenteljes jelenet lezárására ösztökél.¹⁵

Az érzelmi fertőzést (*emotional contagion*) mindazonáltal meg kell különböztetni az empátián alapuló érzelmi hatástól, amire Katja Mellmann hívja

¹² Lásd Blakey Vermeule jelen kötetben olvasható tanulmányát.

¹³ Csak néhány példát említve az utóbbi évek terméséből: David ATTWELL, Annalisa PES and Susanna ZINATO, eds., *Poetics and Politics of Shame in Postcolonial Literature* (New York: Routledge, 2019); *Shame and Modern Writing*, eds. Barry SHEILS and Julie WALSH (New York: Routledge, 2020); Kaye MITCHELL, *Writing Shame: Contemporary Literature, Gender, and Negative Affect* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020).

¹⁴ Sibylle BLAIMER, *Tragische Scham und peinliche Prosa: Werk und Poetik Franz Grillparzers im Zeichen unsäglicher Affekte: Ein Beitrag zur (literarischen) Affektkultur des 19. Jahrhunderts*, Epistemata: Würzburger Wissenschaftliche Schriften: Reihe Literaturwissenschaft 902 (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2019), 111.

¹⁵ Uo., 106–126.

fel a figyelmet.¹⁶ Az empátia ugyanis összetett pszichológiai következtetés-rendszeren nyugvó rendszer, melyben a figyelem, emlékezet és racionális gondolkodás egyaránt szerepet játszik abban, hogy az olvasó képet alkosson a szereplő mentális állapotáról. Az ebben az értelemben felfogott empátia nem azt jelenti, hogy a befogadó a szereplővel azonos vagy akár hasonló érzelme-
ket él át, bár nyilvánvalóan van emocionális vetülete, sokkal inkább arról van szó, hogy a befogadó képes elgondolni, milyen érzelmek, vágyak, hiedelmek vezérlik a szereplő cselekedeteit.¹⁷ Az empátia tehát összességében kognitív teljesítmény, melyet a szakirodalom nem érzelekként tart számon. Ezzel szemben az érzelmi fertőzés úgy jön létre, hogy a befogadónak esetleg egyáltalán nincs elképzelése a másik érzelmeinek okáról, és nem tudja, hogy az min nevet vagy miért sír, pusztán az érzelm kifejeződésének látványa hangolja a másik ember érzelmi állapotára. Ebben az esetben a megfigyelt egyén érzelmeinek egyfajta tükröződéséről beszélnek, melyben nem kapnak szerepet magasabb rendű kognitív folyamatok. A jelenlegi kutatások szerint nagy valószínűséggel a tükörneuronoknak nevezett agyi struktúrának van kulcsszerepe ebben a folyamatban, amely a motorikus cselekvések megfigyelésének és végrehajtásának összehangolásáért felelős rendszer. Ennek az érzelmi reakciónak mindazonáltal kisebb a szerepe az irodalmi befogadásban, mivel itt nem adóttak az érzelmi fertőzés feltételei: a közvetlen audio vagy vizuális érzékelés, például a nevetés hangja vagy a sírás látványa, ami kiválthatná a reflexszerű affektív választ. Ugyanakkor jelentős szerepet játszhat a filmes befogadásban, ahol adott a közvetlen perceptuális élmény.

A szégyennek és a bűntudatnak ugyanakkor nagyon látványos és tipikus testi, valamint viselkedésbeli jelei vannak, melyek a két érzelm természetéből fakadnak, és irodalmi elbeszélésekben is könnyen dekódolhatóak – legalábbis egy kultúrkörön belül – az olvasó számára. Mind a szégyen, mind a bűntudat az egyén önmagára irányuló morális érzelmei, melyeket a saját helytelennek ítélt viselkedés reflexiója vált ki. Szégyen jellemzően akkor ébred az egyénben, ha megsért valamely erkölcsi normát vagy társadalmi konvenciót, és ennek – első sorban magasabb társadalmi státuszú – szemtanúja is van. Bűntudatot akkor érzünk, ha amellet, hogy megsértettünk egy erkölcsi szabályt vagy imperatí-

¹⁶ Katja MELLMANN, „Gefühlsübertragung? Zur Psychologie emotionaler Textwirkungen”, in *Machtvolle Gefühle*, Hg. Ingrid KASTEN, Trends in Medieval Philology 24, 107–119 (Berlin–New York: de Gruyter, 2010).

¹⁷ Katja MELLMANN, „Objects of 'Empathy': Characters (and Other such Things) as Psycho-Poetic Effects”, in *Characters in Fictional Worlds: Understanding Imaginary Beings in Literature, Film, and other Media*, Hg. Fotis JANNIDIS, Gerhard LAUER, Matias MARTÍNEZ und Simone WINKO, 416–441 (Berlin–New York: de Gruyter, 2010).

vuszt, ezzel másnak kárt, veszteséget vagy szenvedést okozunk, és ezzel a vele való kapcsolatunkat is veszély fenyegeti.¹⁸ A két érzelm között az a különbség, hogy míg a büntudat tárgya egyetlen helytelennek ítélt cselekedet, addig a szégyen a teljes ént érinti, és az önbecsülés teljes összeomlásával jár. A szégyen ezért sokkal súlyosabbnak ítélt érzelm, hiszen a legtöbb társadalomban alapvető követelmény, hogy tagjai szilárd és erényes „személyiséggel” rendelkezzenek, szégyen pedig akkor lép fel, ha az illető a teljes személyiségét negatívan ítéli meg. Ebből fakadnak a viselkedési tendenciák különbségei is. A büntudat arra sarkall, hogy helyrehozzuk a hibánkat, bocsánatkérésre és beismerésre ösztönöz, ami arra utal, hogy szándékunkban áll helyreállítani a másikkal való kapcsolatot. A szégyen érzése ezzel szemben azzal a motivációval jár együtt, hogy az egyén csökkentse társadalmi jelenlétét, elbújjon, eltakarja magát, szélsőséges esetekben még az öngyilkosság gondolata is felmerülhet.¹⁹ A szégyen vizuális természete jól megragadhatóan jelenik meg az irodalmi narratíva metaforikájában: jellemző a mások tekintete előli menekülés, elsősorban az arc eltakarása, álarc vagy fátyol mögé rejtőzés.²⁰ Míg a szégyen alapvetően a vizualitással, addig a büntudat a verbalitással kapcsolódik össze, és gyakran jelenik meg egyfajta belső hangként²¹ vagy a gyónás valamely formájaként.

Mindkét érzelemnek jelentősége van a költői igazságszolgáltatás vonatkozásában is, mivel a büntetés gyakran nem valamiféle külső erő közbenjárásával valósul meg, hanem az egyén önvádja, szégyenérzete és büntudata által. Az áruló-narratívákban például tipikusan ezeken az érzéseken keresztül teljesül be az igazságszolgáltatás, hiszen az árulás nem ítélnél meg objektív módon, és kézzelfogható kritériumok sem támogatják a felismerését. Hogy mi minősül árulásnak, gyakran a szereplő saját ítélete és magára irányuló büntetése, a szégyen és büntudat érzése által dől el, és az olvasót is ez orientálja morális ítéletében.²²

¹⁸ Jonathan HAITD, „The Moral Emotions”, in *Handbook of Affective Sciences*, eds. Richard J. DAVIDSON, Klaus R. SHERER and H. Hill GOLDSMITH, 852–870 (Oxford: Oxford University Press, 2003), 859–861.

¹⁹ Michael LEWIS, „Self-Conscious Emotions: Embarrassment, Pride, Shame, and Guilt”, in *Handbook of emotions*, eds. Michael LEWIS, Jannette M. HAVILAND-JONES and Lisa Feldman BARRETT, 742–757 (New York: Guilford, 2008).

²⁰ Vö. DOMSA Zsófia, „A norvég szégyen világsikere”, 2000: *Irodalmi és társadalmi havi lap* 2 (2021): 29–36. Metafora és önreprezentáció összefüggéseiről lásd bővebben ARADI Csenge, *Diskurzusok emberről és istenről: Kognitív metaforaelméleti elemzések Pascal és La Rochefoucauld munkáiban* (Budapest: Ráció Kiadó, 2019).

²¹ HELLER Ágnes, *A szégyen hatalma*, Horror Metaphysicae (Budapest: Osiris Kiadó, 1996).

²² Vö. HORVÁTH Márta, „Az áruló: Poétikai igazságszolgáltatás Arthur Schnitzler *A halottak nem beszélnek* című elbeszélésében”, in *Irodalmi elbeszélés és morális ítélet*, szerk. HORVÁTH Márta és SZABÓ Judit, 98–117 (Budapest: Ráció Kiadó, 2019).

AZ EMPATIKUS ELLENÁLLÁS PARADOXONA

Az igazságosságra irányuló fundamentális vágy, melynek legerősebb motorját morális érzelmek alkotják, alapvetően abban nyilvánul meg, hogy a befogadó egyes események között akkor is okozati összefüggést feltételez, ha a szöveg ilyesmire nem utal,²³ és például a szöveg által véletlennek ábrázolt történetet valamely felsőbb hatalom, névtelen igazságtevő büntetéseként értelmezi. Jó példa erre Theodor Fontane *A körtefa alatt* című kisregénye, melyben a főszereplő gyilkosságot követ el, amit olyan furfangosan sikerül kiviteleznie, hogy a rendőrség gyanakvása ellenére sem tudja rábizonyítani a bűntettet. Ezért, legalábbis úgy tűnik, felhőtlenül élheti tovább életét és élvezheti tettének anyagi gyümölcsét, a történet zárójelenetében azonban véletlenül a háza pincéjének ajtaja elé gördül egy hordó, ami elzárja a kijáratot, őt pedig a pincében éri a halál. A főszereplő halálát az elbeszélés véletlen balesetként ábrázolja, de aligha találunk olyan olvasót, aki nem a sors vagy egy felsőbb hatalom beavatkozásaként értelmezné a balesetet, és ne érezné azt, hogy ezzel helyreállt a világ morális rendje.

Mindazonáltal vannak olyan szövegek, melyek nem adnak teret az igazságosságra irányuló olvasatnak, és az olvasót egy számára erkölcsileg elfogadhatatlan világgal konfrontálják. Ezek a szövegek a legtöbb olvasóból mély ellenállást váltanak ki, irritációt és kognitív disszonanciát keltenek. Erre az olvasói reakcióra már David Hume is felhívta a figyelmet. *A jó ízlésről* című esszéjében²⁴ azt a meghökkentő jelenséget írta le, hogy míg az emberi képzelőerő gyakorlatilag nem ismer határokat, amikor irodalmi fikcióval van dolga, és az olvasó a legvalószínűtlenebb helyzetekbe is bele tudja magát élni, addig minden olyan szöveg, amely erkölcsi elveinek ellentmondó szituációt ábrázol, egyfajta ellenállást vált ki belőle. Tamar Szabó Gendler²⁵ szerint ennek oka nem a képzelőerő korlátozottságában rejlik, sokkal inkább arról van szó, hogy nem kívánjuk a világot olyan szemszögből látni, melyet nem érzünk a sajátunknak. Ezt az álláspontot osztják a kognitív poétika képviselői is,²⁶ akik

²³ A véletlen történések költői igazságosságként való megértésének problémájához lásd jelen folyóiratszám idevágó tanulmányát, Szabó Judit *A „véletlen” fordulat kvázi csodája: Költői igazságosság és narratív magyarázat* című írását.

²⁴ David HUME, „Of the Standard of Taste”, in *Essays: Moral, Political and Literary*, 226–249 (Indianapolis: Liberty Fund, 1985).

²⁵ Tamar SZABÓ GENDLER, „The Puzzle of Imaginative Resistance”, *The Journal of Philosophy* 97, no. 2 (2000): 55–81.

²⁶ Thomas SZANTO, „Imaginative Resistance and Empathic Resistance”, *Topoi* 39 (2020): 791–802, <https://doi.org/10.1007/s11245-019-09642-9>.

szerint a képzelőerő ellenállásának paradoxona (*paradox of imaginative resistance*) nem abból adódik, hogy nem hiszük el, hogy történhetnek a világban morálisan elítélendő cselekedetek, hanem abból, hogy nem tudjuk az erkölcstelen cselekedet morális tényként, a világban uralkodó morális törvény megvalósulásaként elfogadni. Ez az ellenállás az irodalmi szöveg olvasásakor két szinten is megnyilvánul. Egyrészt az olvasó elzárkózik attól, hogy olyan szereplő helyzetébe képzelje magát, aki erkölcstelen tetteket hajt végre. Ez az oka annak, hogy a negatív szereplőkkel jellemzően nem azonosulunk.²⁷ Másrészt, és ez talán egy még erőteljesebb ellenállás megnyilvánulása, az olvasó nem akarja egy olyan világ centrumát képezni, amelynek erkölcsi törvényeit nem tudja elfogadni, azaz nem kíván elbeszélője lenni egy morálisan elítélendő tettnek. Ezekben az esetekben nem arról van szó, hogy az olvasó elutasít egy gondolatkísérletet, és nem kívánja elgondolni az erkölcstelen cselekedetet. A képzelőerő ellenállása sokkal inkább az affektív bevonódás elutasítását jelenti, azt, hogy nem kívánunk és nem is tudunk empatikusan viszonyulni olyan karakterekhez, melyek erkölcsi normáink ellenében cselekednek, illetve ilyen cselekedetek elbeszélői. A kognitív poétikában ezért ezt az olvasói reakciót nem a képzelőerő ellenállásának, hanem *empátiás ellenállásnak* nevezik. Az igazságtalanság és erkölcstelenség ilyesfajta ábrázolása ugyanolyan elidegenítési technikának tekinthető, mint az önreflexív narratív elemek vagy az olvasó megszólítása, mely távolságot teremt a szöveg világa és a befogadó között, megakadályozza az olvasó érzelmi bevonódását, és morális reflexióra készíteti.

A narratív szerkezet mibenlétére nézve számos magyarázat született, melyek az események közötti kapcsolat természetét igyekeztek megfejteni. J. David Velleman ezeket a korábbi magyarázatokat visszautasítva azt állítja, hogy a narratív megértés sem a kauzalitásra, sem az oksági potencialitásra²⁸ nem vezethető vissza, hiszen számtalan olyan történetet ismerünk, melyben nincs logikailag levezethető kapcsolat az események között, az olvasó számára mégis valamely tapasztalatot közvetítő értelmes egésszé áll össze az események sora.²⁹ Velleman szerint a narratíva magyarázó ereje sokkal inkább az érzelmi kadenciában rejlik, egy olyan érzelmi ív kiépítésében, mely a feszültségteljes

²⁷ Erről a kérdéskörrel lásd bővebben Farmasi Lilla jelen számban olvasható *Empátia és morális ítélet a narratív befogadásban* című tanulmányát.

²⁸ Noël CARROLL, „On the Narrative Connection”, in *New Perspectives on Narrative Perspective*, eds. Willie van PEER and Seymour CHATMAN, 21–41 (New York: State University of New York Press, 2001).

²⁹ David J. VELLEMAN, „Narrative Explanation”, *The Philosophical Review* 112, no. 1 (2003): 1–25.

emóciókat valamilyen zárlattal nyugvópontra helyezi, ezáltal értelmet adva az eseménysornak. Egy történet megértése ugyanis nem azt jelenti, hogy felfogjuk, hogyan történtek az események, hanem hogy számunkra ismerős érzelmi mintázatok előhívásával megértjük, milyen érzelmeket válthatnak ki bizonyos történések. Ezeket a mintázatokot nem diszkurzív formában tároljuk, hanem ahogy Velleman fogalmaz, „szívünk izommemóriájában”.³⁰ Az irodalmi narratíva megértése alapvetően emocionális természetű, és az esemény sor kibontakozásában, illetve a szereplők sorsának alakulásában érzelmileg is érdekeltek vagyunk. Mindebben a morális érzelmeknek kitüntetett szerepük van, melyek arra sarkallják az olvasót, hogy az igazságosság képzete felől tulajdonítson értelmet az elbeszélésnek.

³⁰ Uo., 19.